

TALLINNA MÕISAD
JA MÕISAKESED

TALLINNA MÕISAD JA MÕISAKESED

ALO SÄRG

Toimetaja Ivika Arumäe

Keeletoimetaja Merit Lassmann

Kujundaja Kaspar Ehlvest

Küljendaja Erje Hakman

Fotod: Eesti Ajalooarhiiv (EAA), Eesti Ajaloomuuseum (EAM), Eesti Rahva Muuseum (ERM), Muinsuskaitseameti Arhiiv (MKAA), Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti Arhiiv (TKAA), Tallinna Linnaarhiiv (TLA), Tallinna Linnamuuseum (TLM), Eesti Tervisemuuseum (ETM), autori kogu.

Esikaanel: Rocca al Mare suvemõisa peahoone suure saali sisevaade. EAA

© Autor ja kirjastus Argo, 2022

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-00-4

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

SAATEKS	9
TALLINNA MÕISAD LÄBI AEGADE	11
SISSEJUHATUS.....	13
LINNAMÕISAD	13
RÜÜTLIMÕISAD	18
SUVEMÕISAD	20
MÕISATE ÜLEVAATED	29
HAABERSTI LINNAOSA	33
LUUGI TEE	33
Tiskre rüütlimõis	33
PALDISKI MAANTEE	38
Mustjõe suvemõis (Schwarzenbeck)	38
Gerneti suvemõis	41
Haabersti linnamõis	43
SÕUDEBAASI TEE	46
Ficki suvemõis (Vikimõisa)	46
VABAÕHUMUUSEUMI TEE	48
Liberty suvemõis	48
Rocca al Mare suvemõis	53
VANA-RANNAMÕISA TEE	61
Fischmeisteri suvemõis	61
KESKLINNA LINNAOSA	65
ASULA TÄNAV	65
Rudolfsthali suvemõis	65
JUHKENTALI TÄNAV	66
Joachimsthali suvemõis	66
LUISE TÄNAV	68
Luisenthali suvemõis	68
MÄEKALDA TÄNAV	69
Fonnenthali suvemõis	69

NARVA MAANTEE	72
Gloy suvemõis	72
Wittenau suvemõis.....	75
Pfafi suvemõis (Tannenhof)	79
Burchardti suvemõis	83
ORU TÄNAV.....	86
Clementinenthali suvemõis	86
PIRITA TEE.....	90
Marienbergi suvemõis (Maarjamäe, Suhkrumägi).....	90
POSKA TÄNAV	100
Lutheri suvemõis	100
PÄRNU MAANTEE	104
Klein-Friedrichshofi suvemõis.....	104
Erbe suvemõis (Elstev, Hermasberg, Hermanshof).....	105
Fahrenholtzi suvemõis.....	106
Lindheimi suvemõis (Berghof, Vogdti mõis).....	107
WEIZENBERGI TÄNAV	109
Catharinenthali keisrimõis (Kadriorg)	109
TOOM-KUNINGA TÄNAV	113
Köningsthali suvemõis.....	113
TUVI TÄNAV	115
Friedheimi suvemõis.....	115
KRISTIINE LINNAOSA.....	119
ENDLA TÄNAV	120
Cederhilmi suvemõis.....	120
Wittenhofi suvemõis	121
KOTKA TÄNAV	124
Tiesenhausenite suvemõis	124
MARJA TÄNAV	124
Duborgi suvemõis (Mühlenhof)	124
MUSTAMÄE TEE	126
Blankenthali suvemõis.....	126
Gertrudenlusti suvemõis.....	129
Marienthali suvemõis	129
Charlottenthali suvemõis (Eggersi mõis, Natalienhof)	130
Löwenruh' suvemõis	134
TONDI TÄNAV.....	139
Sprinckthali suvemõis.....	139
Dunteni (Tondi) suvemõis	142
LASNAMÄE LINNAOSA	145
TONDIRABA TÄNAV.....	145
Katleri (Carlowa) suvemõis	145

PRIISLE TÄNAV	147
Väo linnamõis (Tondi mõis)	147
VÄIKE-SÕJAMÄE TÄNAV	148
Sõjamäe suvemõis (Weymarshof)	148
MUSTAMÄE LINNAOSA	151
MUSTAMÄE TEE	151
Birkenhofi suvemõis	151
NÕMME	153
VANA-MUSTAMÄE TÄNAV	153
Hohenhaupti suvemõis	153
PIRITA LINNAOSA	161
KOSEMETSÄ TÄNAV	162
Waldfriedi suvemõis	162
KOSE TEE	165
Kose suvemõis (Kosch)	165
Tannenrode suvemõis	172
Carlshofi suvemõis	173
Annenhofi suvemõis	176
TUULENURGA TÄNAV	180
Windecki suvemõis	180
PÕHJA-TALLINNA LINNAOSA	183
MALEVA TÄNAV	183
Kopli linnamõis (Telliskopli)	183
PALDISKI MAANTEE	185
Seewaldi suvemõis (Merimetsa)	185
Estonia suvemõis (Schmidt suvemõis)	188
MÄRKUSED	191
KIRJANDUS	195
Arhiivimaterjalid	195
Trükitud allikad	196
MÕISANIMEDE REGISTER	199
ISIKUNIMEDE REGISTER	201

SAATEKS

Esmapilgul tundub, et Tallinna linnal ei tohiks mõisatega suurt midagi tegemist olla. See pole siiski nii. Esiteks – kesk- ja uusajal kuulus Tallinnale mitu linnamõisat, need varustasid linna igapäevaeluks vajalikuga. Alul juhtis valduste majandamist raad, hiljem hakati neid välja rentima. Linnamõisate seas on nii otseselt linnasarasesse jäänuid kui ka sootuks kaugemal asunuid. Käesolevas ülevaates leiavad käsitlemist üksnes need endised Tallinna linnamõisad, mille mõisasüda asub praegusel linnaterritooriumil.

Teiseks – linnakodanikele ja Toompea asukatele kuulunud (praegusele linnaterritooriumile jäävad) suvemõisad olid tegelikult oma olemuselt suvekodud, nagu nende nimetuski ütleb. Siiski tegeldi seal mingil määral nii põllumajanduse kui ka töödusega. Põlis mõisad need küll polnud, kuid nii mõndagi neist annab täiesti võrrelda näiteks Saaremaal eksisteerinud tavaliste väikemõisatega. Ja mõisateks on neid kutsuma hakatud, mistap meiegi neist mööda vaadata ei tahtnud. Arvuliselt oli just seda tüüpi „mõisaid“ kõige rohkem. Parimatel aegadel ehk siis 19. sajandil oli neid neljakümne ringis. Samas toimus pidevalt nende rajamisi ja likvideerimisi, tükeldamisi ja ühendamisi, mistõttu täielikku ülevaadet pole neist võimalik anda ja käesolevas raamatus on loetletud ainult kõige olulisemad.

Ja lõpuks – nii-öelda põlis-, s.t rüütlimõisad. Tallinna pideva laienemise käigus on linn neelanud mitmeid naabruses asunud rüütlimõisate maa-alasid. Kõige rohkem on linnale maid loovutanud Jälgimäe mõis, mille valdusesse kuulus terve nüüdne Nõmme ja Vana-Mustamäe. Ühtlasi hakati just selle mõisa maid kõige varem suvilakruntideks müüma. Algatuse eestvedajaks oli mõisa omanik Nikolai von Glehn, kes rajas Vana-Mustamäel endale ka Hohenhaupti suvemõisa. Mõisate tükeldamiseks oli vaja eriluba, sest Eestimaa seaduste kohaselt ei tohtinud rüütlimõisate maid mitteaadlikele müüa. 1919. aasta maareformi tulemusel alustati mõisate võõrandamist ning endiste rüütlimõisate maade asundamine hoogustus veelgi. Nii võime praegusel ajal peale linnamõisate maade leida Haabersti linnaosast Harku, Rannamõisa ja Tiskre mõisa maid, Nõmme linnaosast peale Jälgimäe ka Kurna mõisa maid, Lasnamäe linnaosast Mõigu ja Rae mõisa maid ning Pirita linnaosast Viimsi mõisa omi. Et aga ühegi nimetatud rüütlimõisa mõisasüdant praeguse Tallinna territooriumile ei jää, siis eraldi käsitlemist need siinses ülevaates ei leia. Välja arvatud jällegi üks erand: raamatusse on lisatud ka Tiskre mõis ja sellega tihedalt seotud Luka mõis. Nende mõisasüdated ei asu

küll praeguse Tallinna linna territooriumil, vaid jäävad sellest õige napilt välja – mõisasüda asub linnulennult kõigest umbes 300 meetri kaugusel Tallinna linna ja Harku valla vahelisest Apametsa piiriojast. Lisaks – teineteisest lahutamatud Tiskre ja Luka mängisid hindamatut rolli Tallinna kuurortlinnaks kujunemises.

Igal juhul peidab Tallinn endas esmapilgul silmale märkamatuks jäävat mõisate ja mõisakultuuriga seonduvat, mille avastamine sarnaneb paljuski peidetud aarete leidmisega. Eriti huvitavaks teeb leidmise asjaolu, et see kõik on kogu aeg olnud meie silme ees.

Siinkohal ei saa autor jätta avaldamata tänu, kuigi veidike hilinevalt, manala teele läinud ajaloolasele Robert Nermanile, kelle ülimalt detailsed ja faktirohked Tallinna linnaosade ülevaated on kirjutaja mitmestki ummikseisust välja aidanud.

Tallinn,

jaanuar – mai 2022

Alo Särg

TALLINNA MÕISAD LÄBI AEGADE

SISSEJUHATUS

LINNAMÕISAD

Tallinn on läbi aegade olnud suhteliselt jõukas linn. Rikkust ei toonud üksnes tulus kaubitsemine, vaid ka tegus põllumajandus. Sajandeid aitasid vara kogunemisele kaasa kuus linnamõisat, moodustades ühtekokku kaunis suure maavalduse – ligikaudu 12 000 tiinu. Need olid Kautjala, Koitjärve, Nehatu, Rae ja Vao linnamõisad väljaspool linnasarase piire ning Haabersti linnamõis (mis 19. sajandil arvati samuti Harjumaa koosseisu) linnasarase sees.

Tallinna linnamõisad asutati või osteti eri aegadel. Näiteks Vao mõisa maad ostis raad 1402. aastal, seevastu Haabersti mõis rajati alles 17. sajandil. Kuni selle ajani kureerisid Tallinna linnamõisaid rae määratud palgalised valitsejad. 17. sajandist alates peeti kasulikumaks anda mõisad rentnikele, kesjuures tavaliselt said nendeks linna bürgermeistrid või raehärrad. Valdavalt olid mõisad raharendil, kuid näiteks Haabersti puhul võeti 17.–18. sajandil tasu peamiselt kaeras, mis andis mõisale ka asjakohase nime (*Haber – sks k kaer*).

Tallinna kreis 1796. aastal. EAA

Tallinna ümbrus Samuel Waxelbergi 1688. aasta kaardil. Siia on kantud 23 väljaspool linna müüre asuvat majapidamist (hof), neist 15 asuvad Kristiine heinamaal. TLA

Haabersti mõisa käekäik on üldse teistest Tallinna linnamõisatest mõnevõrra erinenud. Rootsi aja lõpul, suure reduktsiooni perioodil Haabersti mõis riigistati, samas ülejäänud jäid edasi linna omandusse. Põhjasõda mõjus laostavalt ka linnamõisatele ja mitmesuguste raskustega tuli maadelda tagantjärgi veel paar-

Haabersti linnamõisa maad. TLA

Haabersti mõisa 24 taluperemehest elus kõigest kümme. Vao mõisas oli olukord veel hullem – seal oli 17 peremehest ellu suutnud jääda ainult kolm. Taludesse asusid uued inimesed Saaremaalt, Tartumaalt, Lõuna-Eestist ning isegi Soomest ja Poolast. Elanike hulk hakkas seejärel tasapisi taastuma.

1720. aastatel anti Rae ja Kautjala linnamõisad rendile Claus Johann Nottbeckile, 1728. aastal läks tema kätte ka Vao ning 1733. aastal Nehatu. 1736. aastal renditi neljast mõisast kujunenud suur pantvaldus Christoph Zilliacusele ning mõni aasta hiljem Herman Constans Middendorfile. Alles 1755. aastal, Middendorfi surma järel, jaotati mõisad taas erinevate rentnike vahel: lesk Sabina Middendorfile jäi Rae mõis; Nehatu, Vao ja Koitjärve rentnikuks sai raehärra Diedrich Witte; Kautjala rentnikuks kameriir Christian Wistinghausen. 1762. aastal läksid Nehatu, Vao ja Koitjärve rendile Berend Heinrich Kochile, tema järglaste kätte jäid need järgmiseks poolteiseks sajandiks.

Linnamõisate majandamine oli üldiselt korraldatud kahel viisil – maad olid kas rendile antud või majandas raad neid ise. Viimasel juhul määrati mõisatesse vastavad raametnikud, kelle tegemistel hoidis raehärrade hulgast valitud esindaja silma peal. Tihtipeale oli selliseid esindajaid kaks. Üks neist, sageli bürgermeister, jälgis haldusküsimuste lahendamist ning teine kulu- ja tuluaruandeid. Vaatamata sisseseatud demokraatlikkusele ei saanud süsteemist soovitud tulemusi ning seetõttu anti linnamõisaid alates 17. sajandist üha enam rendile. Sel juhul määratleti tingimused sageli väga konkreetselt, samas olid need pidevalt üle

Vaade Nehatu mõisa südamele 20. sajandi keskel. Kõrvalhoonete tagant paistab peahoone otsafassaad. MKAA

vaatamisel ja täpsustamisel. Muuseas võidi rentnikke kohustada mõisa tulukust tõstma ning ka uusi hooneid püstitama.¹

19. sajandi algul loodi linnamõisate majandamiseks spetsiaalne komisjon. Selle esimeheks oli bürgermeister, liikmeteks üks raehärra ja raesekretär, gildide esindajateks olid Suurgildi oldermann ja kaks liiget ning Kanuti gildi oldermann ja üks liige. Komisjoni pädevusse jäi kõik mõisas toimuv – alates rentimisest kuni tehtava üksikasjaliku ülevaatamiseni.²

Alates 17. sajandi algusest tuli linnamõisates ette üksikuid talude eraldamise juhtumeid (näiteks hilisemad Lillepi ja Varsaallika talud Väol). Need olid aga erandid. Ulatuslikumalt hakati linnamõisate renditalukohti päriseks müüma alles 1870.–1880. aastatel, esimene oli siin Haabersti mõis, millest eraldati aastatel 1871–1881 kokku 13 talu- ja 33 vabadikukohta. Vao mõisast eraldati ainuüksi 1882. aastal 29 renditalu. Mitmed otseselt linnale lähemal asunud maatükid mõõdeti kruntideks ja müüdi linnakodanikele päriseks. Nii sündis näiteks Vao mõisa maadel tänapäeva Pirita-Kose asum. Eesti Vabariigi tekke järel linnamõisad küll säilisid, kuid enamik neist likvideeriti 1930. aastatel uute asundustalude rajamise käigus.

RÜÜTLIMÕISAD

Tallinna linna on läbi aegade ümbritsenud rüütlimõisad. Rohkemal või vähemal määral on need linna kasvades pidanud oma maid viimasele loovutama. Sellistest rüütlimõisatest võiks nimetada Jälgimäed ja Mõigut. Nimetatutest jääb praeguse linna territooriumile küll ainult väike Ülemiste järve tagune nurk. Mõigu ala koos küladega – Petriküll, Paiopä ja Järwküll – on minevikus olnud osadena eri omanike käes, kuulunud sealhulgas ka Tallinna Jaani seegile ja toomkirikule ning 1585. aastal panditud Tallinna raele. 1586. aastal läänistati Mõigu Berendt von Gröningenile, kes muutis Wana Jaani talukoha Mõigu mõisakeskuseks ja sai mõisa 1594. aastal kroonult ka päriks. 16. ja 17. sajandi vahetusel päris mõisa tema poeg Bernhard von Gröningen, kes müüs Paiopä ja Mõigu kahe lepinguga (1621 ja 1629) raehärra Peter von Spreckelsenile. Too müüs mõisa omakorda Tallinna Jumalalaeka ja Jaani seegi esindajatele. Millalgi seejärel pidi mõis taas riigi kätte minema, sest 1652. aastal kinkis kuninganna Kristiina Mõigu Tallinna toomkirikule. Alates 1692. aastast on Mõigu valdaja toomhospidal. Protestidest hoolimata võttis reduktsioonikomisjon tollal käimas olnud suure kampaania raames ühe osa Mõigust (kolm adramaad) kroonule tagasi. Pikkade vaidluste tagajärjel renditi see kellelegi Phasianile, kes pakkus rendisummaks rohkem kui Tallinna raad. Pärast Põhjasõda ja mõisate restitutsiooni sai Mõigust taas Tallinna toomkiriku omand. 1770. aastate lõpus kinnitas Katariina II mõisa maad lõplikult Tallinna toomkogudusele. Edaspidi rajati sinna muu hulgas koguduse surnuaed, mis likvideeriti 1950. aastatel. Ülemiste järve Tartu maantee poolses nurgas asunud Mõigu kõrtsi territoorium kuulus linna haldusalasse, paarsada meetrit eemal paiknev surnuaed aga enam mitte.

Jälgimäe mõis eraldati Saue mõisast 1656. aastal. Saue mõisa omanik Ewold von Scharenberg müüs selle 11 630 riigitaalri eest oma väimehele ooberst Dietrich von Kappellenile. 1663. aastal ostis mõisa ooberstleitnant Otto Wilhelm

Vaade Tartu maanteelt Mõigu mõisa maadele 1836. aastal. Carl Buddeuse joonistusel näeme paremal Ülemiste järve ja otse selle kaldal Mõigu kõrtsi, mille tagant jooksis linna piir. Kõrtsist vasakule jääb Mõigu kalmistu metsatukk, esiplaanil sissesõidutee ääres on kabelid. EAM

Vaade Jälgimäe mõisale 20. sajandi keskel. MKAA

von Schulmann. 1694. aastal pärandati mõis tema pojale kapten Heinrich Berend von Schulmannile. Peale viimase surma päris mõisa tema tütar Barbara Dorothea von Schulmann ning 1714. aastal tema vennapoeg Berend Johann von Schulmann. Berend Johann oli Rootsi teenistuses, käimas oli aga Põhjasõda, mistõttu Jälgimäe mõis võeti ülemõuemeistri käsul 1720. aastal kroonule. Mõni aasta hiljem (1726) restitueeriti mõis ning see läks Otto Wilhelm von Schulmanni teise poja, Thuwe Johanni omandusse. 1737. aastal pärandus mõis omakorda tema pojale, leitnant Jürgen Detlof von Schulmannile, kes müüs Jälgimäe 1765. aastal 12 950 hõberubla eest kindralmajor Detloff Johann von Derfeldenile. Pärast viimase surma 1794. aastal päris mõisa major Jacob Johann von Derfelden, kes müüs selle 1796. aastal 50 000 hõberubla eest riigikrahv Karl Friedrich von Rehbinderile. 1821. aastal ostis mõisa 8400 hõbe- ja 11 000 paberrubla eest Peter von Glehn. 1843. aastal päris mõisa tema vanim poeg Nikolai von Glehn, kes kinkis selle 1909. aastal oma pojale Manfredile. Endale oli ta juba eelmise sajandi lõpus asutanud elamise Mustamäe kõrvalmõisasse ja selle maadele rajanud ka Hohenhaupti suvemõisa. 1880. aastatel alustati siin linnakodanikele suvituskohtade rentimist ja hiljem müümist. Sellest kasvas välja Nõmme.

SUVEMÕISAD

Suvemõisad oma algkujul tekkisid juba keskajal. Väljaspool linnamüüri, pea kõikide värvate läheduses, oli paljudel linnakodanikel isiklik aiamaa.³ Need laienesid ka Nunnakopli, linna karjamaa ning Karjaallika juurde (praeguse Tatari tänava läheduses), asusid Kalamajas, Kõismäel ja Jaani seegi ümbruses.⁴ Vastavalt maaharija vajadustele ja soovidele kasvatati seal juurvilju, marjapõõsaid, viljapuid ja isegi humalaid. Aedades võisid asuda küttepuude laod (16. sajandi alguses keelustati küttepuude ladustamine linnamüüride vahel) ja isegi kalatiigid.⁵ Hooneid selliste haritud piirkondade juurde esialgu ei kuulunud, või kui olidki rajatud, siis pigem olid need lihtsad katusealused. Keskaegsetes dokumentides tähistatakse selliseid aedu tavaliselt eestikeelse sõnaga *moyse*.

Ajapikku hakati aedu asustama, esialgu küll mitte häärasrahva eneste poolt, vaid teenijatega. Sellest tekkis peagi probleem: Tallinna linna iseteadvuse ja terri-

Vaade Tallinna linnale Adam Oleariuse 1635. aasta gravüüri järgi. Esiplaanil on näha linnakodanike aiad.

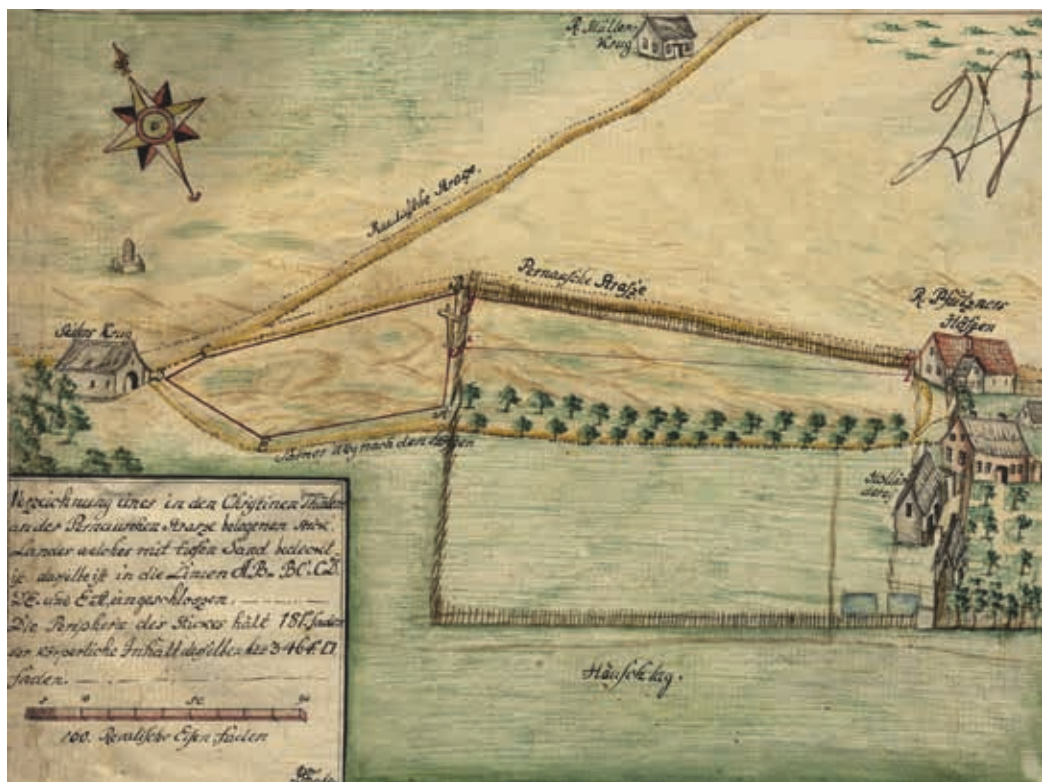
tooriumi kasvades teravnes konflikt ümberkaudse aadelkonnaga. Linn demonstreeris oma võimu ja see kulmineerus Riisipere mõisaomaniku Johann von Uexkülli hukkamisega 7. mail 1535, Harju väravate vahel. Pärast seda käskis raad linnamüüridele liiga lähedal asuvad eluasemed lammutada, et „vaenlased“ ei saaks neid kasutada. Otsus ei laienenud küll väljaspool linnamüüre elanud voorimeestele, turupoodnikele jne, kuid neilgi keelati pidada kõrtse ja võõrastele mõeldud majutuskohi.

Keskaegsed aiad hävisid koos eeslinnadega Liivi sõjas. Nende taastamine tuli kõne alla alles pärast seda, kui ligi sajandi vältel kestnud sõdade periood mõneks ajaks mööda sai. Lisaks valitsesid pidevad vastuolud Tallinna rae ja Toompea lossivõimude vahel. Muuseas oli tülisid linnasarase ja lossivalduste piiride pärast. Linn oleks heameelega näinud oma valduste ja õiguste laienemist, mida tsentraliseerimisele pürgiv riigivõim aga takistada püüdis.

1643. aasta 1. märtsil otsustas raad mõõdistada linnale kuulunud maa väljaspool linnamüüre ning jagada osa sellest rae liikmetele. Samas fikseeriti tingimused, mida uued omanikud rikkuda ei tohtinud: maad ei võinud edasi müüa mittekodanikele (lisaks jäi raele eelisostuõigus), omanik pidi maksma linnale sada taalrit ja ümbritsema krundi piirikraavidega. Loetletud olid ka maatükkide omandamiseks õigustatud isikud: bürgermeistrid von Wangersheim, Luhr, Schrowe ja Thier, raehärrad Römer, Fonne, Derenthal, Korbmacher, Dellingshausen, Haecks, Möller, Viant, Hetling, Gressor, Drenteln ja Rotart, sündik von Bach ja sekretär Dahl. Kokkulepped krundipiiride osas saavutati alles 1653. aastal, kindralkuberner Erik Oxenstierna vahendusel. Sama aasta lõpus kinnitas lepingu kuninganna Kristiina. Aastatel 1653–1656 jaotati rae käsul kruntideks Kristiine heinamaa (Christinenthal). Välja mõõdetud 46-st maatükist osad kingiti loosi teel raeliikmetele, ülejäänud müüdi. Valdavalt kasutati krunte heinamaadena, kuid linnale lähemal hakati rajama ka iluaedu ja eluhooneid. Omanik kohustus saadud maatüki kividest puhastama, võsa maha raiuma ja mättad kõrvaldama.

1656. aastal krunditi ka Haapsalu maantee (nüüdne Paldiski maantee), Kadaka tee (Mustamäe tee) ja Haabersti linnamõisa vahelised alad. Maad jaotati jällegi loosiga raeliikmete vahel. Samadel aastatel tükeldati Lasnamäe (tollal Kivimäe) klindi alune osa, mida tänapäeval tuntakse Kadrioruna. Need krundid kas müüdi või loovutati vastutasuna maade eest, mis võõrandati linnakindlustuste laiendamise (bastionide rajamise) käigus. Nii tekkis sinna mitu küllaltki suurt valdust. Vallkindlustuste alla jäid ka raeapteeker Johannes Burchardti aed ja hooned. 1653. aastal anti talle pärusomanduseks Narva maantee ja Maarjamäe vaheline ala, mis haaras kogu nüüdse aja lauluväljaku piirkonna ja oli nii suur, et Burchardt oli kohustatud linnakassasse maksma lisaks 400 riigitaalrit (tema kindlustuste alla jäänud maid hinnati 800 riigitaalrile). Omandatud alale rajati Burchardti *Höfchen*.

1654. aasta kindlustustööde käigus võeti raehärra Johann Dellingshausenilt ära aed ja kütuseladu. Asemele anti talle 1656. aastal Narva maantee ääres Kivimäe

Raudalu tee (praeguse Viljandi maantee) ja Pärnu maantee ristumiskoha (Järve teeristi) lähedal asunud R. Pützneri suvemõis 1780. aasta kaardil. Seilersi kõrtsi juurest algav tee on mõisa territooriumil kujundatud alleena, paremale jääb mõisa hoonestus ning aed. TLA

ja Kohaoja vahele jääva Mördergrube⁶ 215 sülla (ligikaudu 400 meetri) pikkune ja 100 sülla (umbes 200 meetri) laiune maa-ala. Hiljem paiknes seal Clementinenthali suvemõis.

Esimene maatükk Lasnamäe klindi all, praeguse Kadrioru pargi keskosas, müüdi aga juba 1629. aastal Hermann Römerile. See vormistati pärusvaldusena tingimusel, et Römer põletab linna vajaduseks igal aastal 50 säilitist (umbes 2391 liitrit) lupja, hinnaga kaks taalrit säilitisest. Juhul, kui lupja jäi linna vajadusest üle, lubati tal seda ka eraviisil müüa. Põletamiseks vajalikud puud võis Römer omal kulul raiuda Naissaarelt ja Aegnalt. 1660. aastal kinkis Tallinna raad korraliku krundi Suurgildi vanemale Hans Arpenbeckile. Maa oli tasuks raele osutatud erakordsete teenete eest ja asus Römeri krundi naabruses. Kaks aastat hiljem müüs Arpenbeck oma kingituse 500 riigitaalri eest rae ülemsekretärile Heinrich Fonnel. Maatükk kulges astangust 120 sülla laiuse siiluna praeguse Kadrioru pargi piiril voolava Liivaojani. Peatselt esitas ta aga raele palve. Kahe aasta kestel, mil bürgermeister Heinrich Tunderfeld oli Rootsis vangistuses viibinud, soovis Fonne erilise lisatöö

ja vaeva nägemise eest kompensatsiooniks saada oma krundi kõrval asuvat 200 sülla (umbes 350 meetri) laiust maavaldust. 1662. aastal saatis raad kõnealust maatükki takseerima kämmererid Benedict von Schoteni ja Constanz Korbmacheri. Ettekandes raele teatati, et linn võib maatükist loobuda, kuna see on tiheda võsaga kaetud ning soine; linna üldkarjamaa sinnani ei ulatuvat ning paik karjatamiseks ei kõlbavatki. 1662. aastal kinkiski raad maatüki sekretär Fonnel, lisades klausli, et seda ei tohi müüa, vahetada ega pantida ühelegi aadlikule ega ka linnakodanikule. Sekretär Fonne olevat kingituse suure tänuga vastu võtnud ning töötanud selle eest raele truu ja hoolsa teenistusega tasuda. 1655. aastal müüs raad Römerist teisel pool asuva maatüki Thiel zur Hoge. 18. sajandi algul rajati Thiel zur Hoge, Römeri ja Fonne maadele Catharinenthali keisrimõis.

Samuel Waxelbergi 1688. aastal koostatud linnaplaanile on kantud 23 nimelist majapidamist (*Hof*). Neist 15 asusid Kristiine heinamaal, seitse praeguses Kadriorus ja üks Juhkentalis. Enamik majapidamisi asusid samades kohtades, kuhu hiljem tekkisid suvemõisad (*Höfchen*).

Enne kui suvemõisad jõudsid lõplikult välja kujuneda, puhkes Põhjasõda ning hävitas nende järjepidevuse päris pikaks ajaks. Tõsine tagasilöök saabus 1710. aastal, kui kuberner Dietrich Friedrich von Patkul käskis Vene vägede saabumise hirmus linnalähedased majapidamised hävitada. Et raad korralduse täitmisel erilist innukust ei ilmutanud, saatis kuberner kohale sõdurid ning kõigepealt hävitati Kristiine heinamaal paiknenud elamised. Just sealtpoolt kardeti rünnakut linnale, sest Vene väeleer paiknes Harkus. Sõdurid tabasid elanikke

Vaade Toompeale ja selle ees asuvatele majapidamistele 19. sajandi algul. TLA

19. sajandi Tallinna vaadetest on alati omal kohal ka suvemõisad.

Ülevalt vasakult: Fonnenthali suvemõis (Peetri maja), Viimsi mõis, Catharinenthali loss, Keila-Joa loss, Tiskre ja Luka.

Alt vasakult: Oleviste kiriku varemed, Tallinna sadam, Raekoja plats, väljak Toompea lossi ees, Witte supelsalong Wittenau suvemõisas, Toompea loss.

TELEGRAAFIJAAM LASNAMÄEL.

OLEVISTE KIRIK.

STENBOCKI PALEE TOOMPEAL.

ISSANDA MUUTMISE PEAKIRIK.

SAKSA TEATER.

MAARJAMÄE SUHKRUUABRIKU HOONETE.

VAADE PIRITALE KOSE SUVEMÕISA PIIRKONNAST.

VAADE SUHKRUUABRIKU HOONETELE MAARJAMÄEL.

VAADE SUHKRUUABRIKU HOONETELE MAARJAMÄEL.

Vasakul ülalt alla: telegraafijaam Lasnamäel, Oleviste kirik, Stenbocki palee Toompeal.
Paremal ülevalt alla: vaade Piritale Kose suvemõisa piirkonnast, Issanda Muutmise Peakirik,
Saksa teater.
Keskel vaade suhkruvabriku hoonetele Maarjamäel.

ootamatult, nii et rahval ei jäänud aega oma vara tuleroaks langemise eest päästa. Raad sai üksnes oma nõrdimust väljendada. Sõja-aastad hävitasid ka suvemõisate pargipuud, need raiuti lihtsalt maha ja kasutati kütteks.

Pärast Põhjasõda asuti suvemõisaid uuesti üles ehitama, eeskuju näitasid kõrgemad võimukandjad. Näiteks sai kindralfeldmarssal vürst Dolgoruki Kõningsthali suvemõisa omanikuks, Löwenruh' suvemõisa omanikuks sai kuberner Friedrich von Löwen. Ent suvemõisate taastamises mängis kahtlemata suurimat rolli tsaar Peeter I, kes ostis Lasnamäe veeru all kokku mitme suvemõisa maad ning hakkas sinna rajama nn keisrimõisat. Hiljem hakkas see kandma nime Catharinenthal ehk Kadriorg. Uuesti rajatavaid suvemõisaid hakatigi keisri eeskujul nimetama naisenimedega. Nii tekkisid Annenhof, Natalienthal, Clementinenthal, Luisenthal jne. Mitme mõisa puhul muudeti omanike vahetudes ka kohanimi ära, uue valdaja abikaasa järgi. Nii sai Annenhofist Marienthal, Natalienthalist Charlottenthal jne. Mitmes suvemõisas rajati kaunid pargid, kasutades kaskaadide ja tiigikeste jaoks ära sealseid allikaid ja ojakesi. Hiljem arendati neist välja suuremad töönduslikud kalatiigid. Eriti suurejooneliselt võeti selline suhtumine omaks Löwenruh's, Charlottenthali, Marienthali ja Gertrudenlustis. Mõned kalatiigid on säilinud praeguseni. Mitmes suvemõisas tegeldi põllundusega, näiteks Blankenthali kartuli sordiaretusega.

18. sajandi alguses hakkas esmalt Inglismaal ja seejärel mujalgi koguma populaarsust rannapuhkus. Külmale mereveele ja õhuvannidele omistati pea imettegev jõud. Eestimaale saabusid niisugused arusaamad 19. sajandi alguseks. Tallinn tõusis siin kiiresti esikohale. 1813. aastal avati Kadriorus Georg Witte supelsalong, mis muutus väga populaarseks. Oma tervise eest hoolitsemine sai peagi suisa moeasjaks. Samal ajal muutusid populaarseks ka maaläheduse imiteerimine ja rüütliromantika. Selle sõiduvees hakkasid linnalähedased maaomanikud pakkuma võimalust puhata nende mõisates, eelkõige suvemõisates. Kõik püüdsid leida oma nišši, näiteks Kristiines asunud Löwenruh' suvemõis tõstis end esile eriti hea vee poolest. Enamik suvemõisatest ei asunud siiski mitte mere ääres, vaid kaugemal. Soodsa asendiga paistsid silma näiteks Luka ja Tiskre mõisad. Ühelt poolt oli siin käepärast kosutav meri, teisalt kaunis loodus oma pankranniku ja pargipuude ning Tiskre igivana kalurikülaga. Puhkav häärasrahvas võis maalähedast romantikat kas jälgida või sellest isegi osa saada: juua vast lüpstud piima, käia kalal, osaleda heinateol või lihtsalt suhelda kohalike talupoegadega.

Juba 18. sajandi lõpul oli tekkinud nõudlus mitmesuguste lõbustusasutuste järele, kus seltskonnad koos saaksid käia. Mitmed suvemõisad leidsid oma niši kõrtse, restorane või muid sellelaadseid pidustusasutusi luues. Tuntuim sellistest oli Wittenhof, sinna ehitati restoran Cap de Bonne Esperence (Hea Lootuse neem). Löwenruh's ja Charlottenthali korraldati peamiselt suviti mitmesuguseid väliüritusi. 18.–19. sajandi vahetusel läksid tänapäeva spaade eelkäijatena moodi veemõnused pakkuvad asutused. Mitu lõbustusasutust orienteerusid kiiresti

Kristiine heinamaale, praeguse Mustamäe tee äärde, asutati suvemõisaid kõige arvukamalt.

ümber, eelkõige Wittenhof ja Löwenruh. Neis oli nüüd muu hulgas võimalik võtta ravi eesmärgil kuumi ja külmi mereveevanne, selleks kasutati kuulsat kõrge rauasisaldusega tervistavat vett. Eriti populaarseks muutusid need asutused pärast Napoleoniga peetud sõdu. Löwenruh' populaarsust tõestab ilmekalt ka fakt, et sinna sõitis kesklinnast kindlate vaheaegade tagant spetsiaalne voorimees. 19. sajandi keskel hakkas rohkem esile kerkima Kadrioru, kus Wittenau suvemõisa rajatud puhkuse- ja suplusasutus hakkas tasapisi Kristiine piirkonna kliente endale võitma. See osutus isegi nii populaarseks, et mitmed keiserliku perekonna liikmed olid seal külalisteks.

1820. aastatel hakkas rahvusvaheline olukord pingestuma ning keisri käsul asuti taas kitsendama Vene riigi alamate reisimist piiri taha. Kõik see meelitas siia, Eesti- ja Liivimaaale, aina suureneval hulgal puhkajaid nii Vene aristokraatia kui ka lihtsalt majanduslikult kindlustatute seast. Põhimõtteliselt oli võimalik leida Tallinnast ja selle ümbrusest kõike: keskaegse linna, sobiliku linnamelu ja restoranid ning arhailise maaläheduse. Tuli vaid teha endale meeldiv valik.

Hakkajamad omanikud asutasid suvemõisates ka tööstusettevõtteid. Tõsi küll, sageli tegutsesid need suhteliselt lühikest aega. Charlottenthalis rajati liimivabrik, Mustjõel värvimise ja sitsitrukkimise töökoda, Löwenruh's äädika- ja salpeetri-tööstus, Clementinenthalis moodne lubjapõletusahi. Marienbergis seati sisse 1812. aastal toorsuhkru rafineerimise ja siirupi tootmise töökoda. 19. sajandi keskel hakati tegelema tähtsusetootmisega. Sagedasem oli siiski aiastaduste kasvatamine, näiteks Löwenruh's ja Blankenthalis.

Tallinn kasvas pidevalt, eriti hoogsalt aga 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses. Sel ajal hakati mitme suvemõisa territooriume tükeldama ja ehituskruntidena linnakodanikele müüma. Ühena esimestest tabas see saatus Luisenthali, kunagisest suvemõisast on seal säilinud üksnes Luise tänava nimi. Veidi hiljem tükeldati Wittenhofi suvemõis. Järk-järgult läks nii pea kõikidega.

Tänapäeval pole endiste Tallinna suvemõisate olukord kiita. Enamik neist on jäädavalt hävinud. Paljudest pole säilinud mingitki kujutist, rääkimata mõõdistustest või kirjeldustest. Püüdes süstematiseerida endiste suvemõisate praegust olukorda, võib need jaotada kuude rühma.

1. Asukohta ei ole visuaalselt enam praktiliselt võimalik lokaliseerida. Sellised suvemõisad olid näiteks Luisenthal, Duborg, Sõjamäe, Estonia ja Erbe.
2. Säilinud on mõningane hoonestus, kuid haljastusest üksnes mõned puud. Seda tüüpi mõisaid esindavad näiteks Wittenhof ja Tiesenahusenite suvemõis.
3. Hoonestus on hävinud, kuid osaliselt on säilinud haljastus. Sääraste mõisate hulka kuuluvad näiteks Gloy, Rudolfsthali ja Windecki suvemõisad.
4. Hoonestus ja haljastus on osaliselt säilinud, kuid praegused hooned pärinevad suvemõisaperioodi lõpust, mil hooneid oli muudetud tööstuslikel eesmärkidel. Osaliselt võib olla ka tegu vanale vundamendile püstitatud uute hoonetega. Sellised on näiteks Mustjõe, Gerneti, Lindheimi, Friedheimi ja Carlshofi suvemõisad.
5. Hoonestus on enamuses hävinud, kuid on säilinud enam-vähem terviklik haljastus. Niisuguste mõisate hulka kuuluvad näiteks Löwenruh, Charlottenthal ja Dunten.
6. Nii hoonestus kui ka haljastus on säilinud. Sellisteks mõisateks on Seewald, Cederhelm, Maarjamäe ja Kose.